ISSN:3030-332X
Impact factor: 9,493
International journal of scientific researchers

USTAMA XARAJATLARNI TANNARX OBYEKTLARI BO‘YICHA TAQSIMLASH

F.A Nurniyozov
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti
Buxgalteriya hisobi kafedrasi assistenti
Samadova Madina
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti talabasi

Annotatsiya

Mazkur maqolada ustama xarajatlarni tannarx obyektlari bo‘yicha taqsimlashning nazariy va amaliy jihatlari tadqiq etilgan. Ishlab chiqarish jarayonida yuzaga keladigan bilvosita xarajatlarning mahsulot, ish va xizmatlar tannarxiga ta’siri tahlil qilinib, ularni adolatli va iqtisodiy asoslangan tarzda taqsimlash zarurati yoritilgan. Tadqiqot davomida ustama xarajatlarni taqsimlashning an’anaviy hamda zamonaviy usullari o‘zaro qiyosiy tahlil qilinib, korxonalarda qo‘llanilayotgan amaliy yondashuvlarning samaradorligi baholangan. Shuningdek, tannarx obyektlari kesimida xarajatlarni noto‘g‘ri taqsimlash natijasida mahsulot tannarxi, moliyaviy natija va boshqaruv qarorlariga yuzaga keladigan salbiy ta’sirlar ochib berilgan. Maqolada ishlab chiqarish korxonalarida ustama xarajatlarni taqsimlash mexanizmini takomillashtirish bo‘yicha ilmiy-amaliy taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan. Tadqiqot natijalari korxonalarda tannarx hisobini ishonchli tashkil etish, xarajatlarni samarali boshqarish hamda raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarish jarayonida muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Kalit so‘zlar: ustama xarajatlar, tannarx obyektlari, mahsulot tannarxi, bilvosita xarajatlar, xarajatlarni taqsimlash, ishlab chiqarish xarajatlari, boshqaruv hisobi, tannarx kalkulyatsiyasi, iqtisodiy samaradorlik, xarajatlar tahlili.

Kirish

Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalar faoliyatining samaradorligini ta’minlash, ishlab chiqarish xarajatlarini oqilona boshqarish hamda raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarish masalalari dolzarb iqtisodiy vazifalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, mahsulot tannarxini aniq va ishonchli shakllantirish korxonaning moliyaviy natijalari, narx siyosati hamda boshqaruv qarorlarining sifatiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Shu jihatdan ustama xarajatlarni tannarx obyektlari bo‘yicha to‘g‘ri taqsimlash masalasi zamonaviy boshqaruv hisobi tizimining muhim tarkibiy qismi sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Ishlab chiqarish jarayonida yuzaga keladigan ustama xarajatlar to‘g‘ridan-to‘g‘ri muayyan mahsulot turiga bog‘lanmasligi sababli ularni taqsimlashda iqtisodiy asoslangan usullardan foydalanish talab etiladi. Aks holda mahsulot tannarxining sun’iy ravishda oshishi yoki kamayishi kuzatiladi, bu esa korxona rentabelligini baholashda xatolarga olib keladi. Ayniqsa, ko‘p turdagi mahsulot ishlab chiqaruvchi korxonalarda ustama xarajatlarni noto‘g‘ri taqsimlash resurslardan foydalanish samaradorligini pasaytirishi hamda boshqaruv qarorlarining noto‘g‘ri shakllanishiga sabab bo‘lishi mumkin.

Bugungi kunda ishlab chiqarish texnologiyalarining murakkablashuvi, bilvosita xarajatlar ulushining ortib borishi hamda xalqaro moliyaviy hisobot standartlariga moslashuv zarurati ushbu masalaning ilmiy-amaliy ahamiyatini yanada kuchaytirmoqda. Shu sababli ustama xarajatlarni tannarx obyektlari bo‘yicha taqsimlash usullarini takomillashtirish, ularning iqtisodiy mazmunini chuqur o‘rganish hamda amaliyotga mos samarali mexanizmlarni ishlab chiqish muhim tadqiqot yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Mazkur maqolada ustama xarajatlarni taqsimlashning nazariy asoslari, amaliy usullari va ularni korxona faoliyatida qo‘llash samaradorligi tahlil qilinadi.

Asosiy qism

Ustama xarajatlar korxona faoliyatida ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish va boshqarish bilan bog‘liq bo‘lgan, biroq bevosita aniq bir mahsulot tannarxiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri kiritib bo‘lmaydigan xarajatlar majmuasini ifodalaydi. Mazkur xarajatlarga ishlab chiqarish binolarini saqlash, uskunalarni ta’mirlash, energiya xarajatlari, yordamchi xodimlar mehnatiga haq to‘lash hamda boshqaruv bilan bog‘liq boshqa xarajatlar kiradi. Ushbu xarajatlar ishlab chiqarish hajmi va mahsulot turi bilan uzviy bog‘liq bo‘lsa-da, ularni aniq mahsulot birligiga biriktirish murakkab hisoblanadi. Shu sababli ustama xarajatlarni tannarx obyektlari bo‘yicha iqtisodiy asoslangan tartibda taqsimlash muhim ahamiyat kasb etadi.

Korxonalarda ustama xarajatlarni taqsimlashning asosiy maqsadi mahsulot tannarxini real holatga yaqin shakllantirishdan iboratdir. Agar xarajatlar noto‘g‘ri taqsimlansa, ayrim mahsulot turlarining tannarxi sun’iy ravishda oshib ketishi, boshqalarida esa aksincha kamayib ko‘rsatilishi mumkin. Natijada korxona mahsulot narxini belgilash, rentabellikni baholash va ishlab chiqarish hajmini rejalashtirishda xato qarorlar qabul qiladi. Ayniqsa, bugungi raqobat muhitida tannarxni aniq hisoblash korxona barqarorligini ta’minlovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi.

Amaliyotda ustama xarajatlarni taqsimlashning bir necha usullari qo‘llaniladi. Eng keng tarqalgan usullardan biri mehnat haqi summasiga mutanosib taqsimlash hisoblanadi. Mazkur usulda ustama xarajatlar asosiy ishlab chiqarish xodimlarining ish haqi miqdoriga nisbatan taqsimlanadi. Ushbu yondashuv sodda va amaliy jihatdan qulay bo‘lsa-da, zamonaviy texnologiyalarga asoslangan korxonalarda har doim ham yuqori aniqlikni ta’minlamaydi. Sababi ayrim ishlab chiqarish jarayonlarida avtomatlashtirish darajasi yuqori bo‘lib, inson mehnati ulushi nisbatan past bo‘ladi.

Shuningdek, ustama xarajatlarni mashina-soatlar, ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi yoki sarflangan xomashyo qiymatiga nisbatan taqsimlash usullari ham mavjud. Mashina-soatlar usuli asosan texnologik uskunalardan intensiv foydalaniladigan korxonalarda samarali hisoblanadi. Chunki bunda uskunalardan foydalanish darajasi xarajatlarning shakllanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Mahsulot hajmiga asoslangan usul esa ommaviy ishlab chiqarish korxonalarida qo‘llanilib, xarajatlarni soddaroq hisoblash imkonini beradi. Biroq barcha mahsulot turlarining murakkabligi bir xil bo‘lmagan sharoitda ushbu usul ham ayrim kamchiliklarni yuzaga keltiradi.

So‘nggi yillarda rivojlangan davlatlar amaliyotida faoliyatga asoslangan kalkulyatsiya tizimi keng qo‘llanilmoqda. Ushbu tizimda ustama xarajatlar alohida faoliyat turlari bo‘yicha shakllantirilib, keyinchalik tannarx obyektlariga xarajatlarni yuzaga keltiruvchi omillar asosida taqsimlanadi. Mazkur usul mahsulot tannarxini nisbatan aniq hisoblash imkonini beradi hamda resurslardan foydalanish samaradorligini baholashda muhim axborot manbai bo‘lib xizmat qiladi. Shu bilan birga, mazkur tizimni joriy etish katta hajmdagi ma’lumotlarni yig‘ish va qayta ishlashni talab qilishi sababli barcha korxonalar uchun birdek qulay emas.

Ustama xarajatlarni taqsimlashda taqsimot bazasini to‘g‘ri tanlash muhim masalalardan biri hisoblanadi. Chunki xarajatlar tarkibi va ishlab chiqarish xususiyatlari inobatga olinmagan holda tanlangan baza noto‘g‘ri moliyaviy natijalarga olib keladi. Masalan, energiya xarajatlari yuqori bo‘lgan korxonada xarajatlarni faqat ish haqi asosida taqsimlash iqtisodiy mazmunga mos kelmaydi. Shu sababli korxonalar ishlab chiqarish texnologiyasi, resurslar tarkibi hamda mahsulot xususiyatlarini chuqur tahlil qilgan holda eng maqbul taqsimlash bazasini tanlashi zarur.

Bundan tashqari, ustama xarajatlarni samarali boshqarish korxonaning umumiy iqtisodiy samaradorligiga ham sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Xarajatlarning ortib borishi mahsulot tannarxining oshishiga, bu esa bozordagi raqobatbardoshlikning pasayishiga sabab bo‘ladi. Shu bois korxonalar ustama xarajatlarni nafaqat taqsimlash, balki ularni optimallashtirish choralarini ham ishlab chiqishi kerak. Energiya tejamkor texnologiyalarni joriy etish, ishlab chiqarish quvvatlaridan oqilona foydalanish hamda boshqaruv tizimini takomillashtirish orqali bilvosita xarajatlarni kamaytirish mumkin.

Xulosa sifatida ta’kidlash joizki, ustama xarajatlarni tannarx obyektlari bo‘yicha oqilona taqsimlash korxonalarda boshqaruv hisobining muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Xarajatlarni ilmiy asoslangan usullar yordamida taqsimlash mahsulot tannarxining ishonchliligini oshiradi, moliyaviy natijalarni haqqoniy aks ettiradi hamda samarali boshqaruv qarorlarini qabul qilishga xizmat qiladi. Zamonaviy iqtisodiyot sharoitida korxonalar ishlab chiqarish jarayonining o‘ziga xos jihatlarini hisobga olgan holda ustama xarajatlarni taqsimlashning moslashuvchan va samarali usullaridan foydalanishi zarur.

Xulosa

Ustama xarajatlarni tannarx obyektlari bo‘yicha to‘g‘ri taqsimlash korxona moliyaviy natijalarining ishonchliligi va boshqaruv qarorlarining asoslanganligini ta’minlovchi eng muhim omillardan biri hisoblanadi. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, bilvosita xarajatlarning noto‘g‘ri taqsimlanishi mahsulot tannarxining buzilishiga, rentabellik darajasining sun’iy shakllanishiga hamda resurslardan foydalanish samaradorligining pasayishiga olib keladi. Shu sababli ustama xarajatlarni hisobga olish va taqsimlash jarayonida an’anaviy yondashuvlar bilan bir qatorda zamonaviy kalkulyatsiya usullaridan foydalanish zarurati ortib bormoqda. Xususan, xarajatlarni mehnat haqi yoki mahsulot hajmiga mutanosib taqsimlash usullari sodda bo‘lsa-da, ishlab chiqarish texnologiyalari murakkablashgan sharoitda yetarli aniqlikni ta’minlamaydi. Shu nuqtayi nazardan faoliyatga asoslangan hisob tizimlarini joriy etish ustama xarajatlarni real iqtisodiy omillar asosida taqsimlash imkonini beradi va tannarxni yanada haqqoniy shakllantiradi. Amaliy jihatdan korxonalarga ustama xarajatlar tarkibini muntazam tahlil qilib borish, ularni yuzaga keltiruvchi omillarni aniqlash va har bir tannarx obyekti bo‘yicha alohida hisob yuritish tavsiya etiladi. Shuningdek, ishlab chiqarish jarayonlarida avtomatlashtirish darajasini inobatga olgan holda taqsimlash bazalarini qayta ko‘rib chiqish, energiya va resurs sarfini optimallashtirish hamda boshqaruv hisobini raqamli tizimlar asosida rivojlantirish muhim ahamiyatga ega. Korxonalarda ichki nazorat mexanizmlarini kuchaytirish va xarajatlar monitoringini doimiy amalga oshirish ustama xarajatlarning asossiz oshib ketishini oldini oladi. Bundan tashqari, boshqaruv xodimlarining hisob va moliyaviy tahlil bo‘yicha bilimlarini oshirish ham xarajatlarni samarali boshqarishda muhim rol o‘ynaydi. Umuman olganda, ustama xarajatlarni ilmiy asoslangan va moslashuvchan usullar yordamida taqsimlash korxona raqobatbardoshligini oshiradi, mahsulot tannarxini optimallashtiradi hamda barqaror iqtisodiy rivojlanishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdullayev, A. (2002). Buxgalteriya hisobi (2-nashr). Toshkent: Minoj nashriyoti.
2. Bobojonov, O. (2000). Moliyaviy hisob. Toshkent: Sharq nashriyoti.
3. Hasanov, B. A., G‘aniyev, Z. U., & Muxammedova, D. A. (2018). Boshqaruv hisobi (o‘quv qo‘llanma). Toshkent: Iqtisod-moliya nashriyoti.
4. Toshnazarov, S. N. (2018). Mahsulot tannarxi va uning korxona iqtisodiyotidagi ahamiyati. Samarqand Iqtisodiyot va Servis instituti ilmiy ishlari, 120–124.
5. Qodiraliyev, A. Z. (2024). Tannarxni to‘liq va o‘zgaruvchan xarajatlar bo‘yicha taqsimlash asosida kalkulyatsiya qilish tartibi. Ilm fan xabarnomasi, 2(1), 191–194.
6. O‘zbekiston Respublikasi Qonuni. (2019). Buxgalteriya hisobi to‘g‘risida (O‘RQ-404).
7. Abdushukurov, X., & Eshmuradov, U. (2023). Biznes jarayonlarida xarajat va tannarx kategoriyalarining nazariy jihatlari. Green Economy and Development, 1–6.